

הרב דניאל (דן) רבינובין*

בעיית השינויים בסידור: על שינויי ניקוד בתפילת הקדיש

לאחרונה, אנו עדים על התעניינות מחדשת בעריכת הסדר התפילה ונוסחותיו. בעוד שהתעסקות בעבר היתה בשל הוצאת מהדורת ביקורתיות של סידורים וכתובת מאמרים וספרים על חקר הנוסח,¹ הרי היום התעניינות היא בשל סיבות אחרות. בימינו התעניינות צמחה בשל הופעתם של חומר מקורי וראשוני בתחום הסידור, כמו ההופעה הראשונית בדפוס של סידור מה"ר שבתי סופר מפרעמישלא וההוצאה המחודשת של ספר הנדיר 'לוח ארש' לרבי יעקב מעמדין.² 'סידור מה"ר שבתי' (להלן 'סי' רש"ס) תופס מקום מרכזי בעריכת הסידור, שכן סידורו נחשב בעיני רבים להיות המהדורה המדויקת ביותר של הסידור נוסח אשכנז שאי פעם הופיע.³

אך בו בזמן שמופיעים מקורות וחומר ראשוניים, אנו נתקלים גם במגמה הפוכה, ומופיעות תמדין כסדרן מהדורות של סידורים המתעלמות כליל ממקורות יסודיים, כך שבמקום לבסס את עריכתם על פי מקורות יסוד ולבדוק כל הכרעה לגופו של עניין, בוחרים לסמוך על מקורות שונים שאינם עקבי ואינם עומד בפני הביקורת.

דוגמא לשתי המגמות, האחת לערוך מתוך עדויות חדשות, והשנייה להתעלם מהם לחלוטין, ניתן לראות בניקוד של תפילת הקדיש.

* תודתי נתונה בזאת להרב יוסף מרדכי דובאוויק על עזרתו בעריכה לשונית ועל הערותיו הנכונות.

1. דוגמאות למהדורות ביקורתיות של סידורים, ראה סדר עבודת ישראל, ר' זליגמן (יצחק) בר, רעדעליהיים תרכ"ח 1868; סדרת המחוזים וסידורים שיצאו לאור ע"י ר' וואלף היידנהיים ברעדעליהיים במשך המאה התשע עשרה; מחזור לימים הנוראים, ד. גולדשמידט, ירושלים תשל" 1970; סדר רנת ישראל (נוסח אשכנז), ש. טל, ירושלים תשל"ב 1972. כמו כן, פורסמו הרבה מאמרים על התהוות ויצירת הסידור וביקורת על נוסחאותיו. ראה לדוגמא Die Ritus des Synagogen Gottesdienstes, Berlin, 1859; א. ברלינר, כתבים נבחרים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט 1969; Ismar Elbogen, Jewish Liturgy: A Comprehensive History, Philadelphia, 1993 (תורגם ממהדורת הגרמנית 1913); י. יעקבסון, נתיב בינה, תל אביב תשכ"ד 1964; ד. גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ח 1978; נ. וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח 1998; Stefan Reif, Judaism and Hebrew Prayer: New Perspectives, on Jewish Liturgical History, Cambridge, 1993.

2. ד. יצחקי מהדיר, לוח ארש, אוצרינו, טורונטו תשס"א 2001. המהדורה כוללת עוד חיבורים הקשורים לספרו של ר"י מעמדין. בעוד ששני החיבורים הללו מתייחסים דווקא לנוסח אשכנז (ובדיוק, נוסח אשכנז-פולין), רואים כמו כן תחייה בהתעניינות בנוסח ספרד (ספרד-חסידי, לאפוקי מנוסח עדות המזרח). לאחרונה הודפסו מחדש כמה סידורים קדומים ממייסדי נוסח הגניל; כמו 'סידור קול יעקב' לרבי יעקב קאפיל, ירושלים תשס"ג 2003; 'סידור האר"י ז"ל שתניק רבי אשר' ; 'הסידור' מבנה נוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא, מאנסי תשס"ג; הגהות לסדר רבינו הזקן, הוצאת קה"ת, ברוקלין תשס"ה 2005. עוד, יצא לאור סידור המבקר נוסח האר"י ז"ל, 'סידור האר"י תפלת חיים', ביתר תשס"ד 2004. (יש לציין למבוא הארוך, שם מנסה המהדיר לזהות את סידור שנת רפ"ד כהסידור שממנו התפלל רבי חיים ויטאל, תלמידו של האר"י, מתוך ההנחה שעל סידור האמור מוסבים הגהותיו ותיקוניו של רח"ו בשם רבו האר"י, ואשר לימים מצאו את האר"י נוסח עדות המזרח הן קלושות ביותר. עוד יש לציין, שבדרך כלל מתעלם בצורה די מורגשת מתורת שאר "גורי האר"י" כגון רבי ישראל סרוק, רבי מאיר פאפיר"ש כ"ץ ומספרי רבי מנחם עזריה מפאנו (הרמ"ע), ואכמ"ל).

3. לחשיבותה המיוחדת של מהדורה זו, ראה: S. Reif, Shabbethai Sofer and his Prayer-book, Cambridge, University Press, 1979; מבוא לסדר מה"ר שבתי סופר, י. סך מהדיר, בלטימור תשמ"ז 1987, כך א' עמ' 10-7 (ומהדורה חדשה תשס"ג 2003). כל המבואות מסודר רש"ס הן לפי מהדורה זו.

עדויות קדומות בניקוד הקדיש

ישנם חילוקי דעות ידועים ביחס לניקוד שתי המילים הראשונות של הקדיש: "יתגדל ויתקדש" (וכנראה, כמו כן בשאר הפעלים בקדיש). עיקר הויכוח הוא האם לנקד בשתי המילים האות דל"ת עם פתח או עם צירי.

ההוכחות מן המקורות הן מוחלטות - כל הסידורים הקדומים מנקדים מילים אלו עם פתח.⁴ לדוגמה נציין, סליחות כמנהג אשכנז רל"ה (?) 1475 (?),⁵ מחזור כפי מנהג לקהל רומ"ה, שונצין רמ"ו (?) 1484 (?),⁶ תפילות מכל השנה, פראג רע"ט 1519,⁷ מחזור כסדר האשכנזים, אוגסבורג רצ"ו 1536,⁸ מחזור כפי מנהג ק"ק רומא, בולוניה ש-ש"א 1540-9,⁹ תפלות כמנהג האשכנזים ופולין, הנוי שע"ו 1616.¹⁰ בכל הטפסים הנ"ל מנוקדים שתי המילים הראשונות של הקדיש בפתח.¹¹

הראשון שהעיר על הניקוד בקדיש היה המדקדק הנודע רבי שבתי מפרמישלא.¹² בהקדמה הפרטית לסידורו הגדול דן רש"ס מהו הניקוד הנכון של הקדיש.¹³ הוא מביא שם את שתי הדעות המוזכרות לעיל; לנקד עם פתח או צירי, ומביא הוכחות מן המקראות לשני אופני הניקוד. עיקר הסתירה הוא מביא משני פסוקים בספר דניאל, אשר בפסוק אחד המילה 'יתגדל'

4. היוצא מן הכלל - תפלות מכל השנה, ליסבון ר"ן (?) 1490 (?), אשר שם ניקד המילים עם קמץ (עמ' 35 במספור של בית הספרים). כנראה טעה המסדר על פי הפסוק בדניאל יא, לו, שם המילה יתגדל מנוקדת עם קמץ. אמנם, שם סיבת הניקוד בקמץ היא משום שהמילה עומדת בסוף פסוק, רש"ס מציין לטעות זו שנמשכה עד ימינו, וכתב 'ודלא כדברי החזן הטועה ששמעתי שהיה אומר יתגדל בקמץ', אולי ראה הפסוק בדניאל (יא, לו) ולא ידע טעם הקמץ כי הוא בסוף פסוק. סידור מה"ר שבתי סופר, ח"א הקדמה פרטית סי' יז, עמ' 83 (וראה להלן בפנים מדברי רש"ס).

5. ללא מספור, בעותק בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, עמ' 10. (כל המובאות להלן הן מביה"ס הנ"ל, מאגר ספרים סרוקים. צילומי הספרים נמצאים באתר http://www.jnul.huji.ac.il/dl/books/html/bk_subj_tef.htm, וציון מספר דף כפי המספור בצילום שם).

6. עותק ביה"ס ללא מספור, עמ' 10 בצילום. ראה שם שרק המילה השנייה, ויתקדש, מנוקדת עם פתח, אבל אין סיבה לחשוש שמא יתגדל היתה מנוקדת באופן אחר.

7. עותק ביה"ס ללא מספור, עמ' 196 בצילום.

8. עותק ביה"ס ללא מספור, עמ' 2 בצילום.

9. עותק ביה"ס ללא מספור, עמ' 13 בצילום.

10. עותק ביה"ס ללא מספור, עמ' 55 בצילום.

11. בנוסף, יש לציין עוד עשרים וארבע סדורים או מחזורים המנוקדים עם פתח: סדר תפלות, נאפולי ר"ן 1490; מחזור פאנו רס"ג 1503; מחזור כמנהג רומא, ויניציא רפ"ו 1526; מחזור כמנהג ארם צובא, ויניציא רפ"ו 1527; פראג רפ"ו 1527; פיזארו רפ"ו 1527; סדר כנוש רומניא, קונשטנטינא רפ"ח 1528; פראג ר"ץ 1530; מחזור לראש השנה וליום כיפור כמנהג ספרדים, קונשטנטינא רצ"ב 1532; לובלין ש"א 1551; תפלות מכל השנה, מנטובא שכ"ב 1562; לובלין שכ"ו 1566; לובלין שכ"ו 1567; מחזור ויניציא שד"מ 1584; מחזור לשלש רגלים, קראקא שמה"ה 1585; מחזור ויניציא שנה"ח 1598; סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרד, ויניציא שס"א 1601; מחזור לשלש רגלים, הענאוו שס"ח 1608; הענאוו שפ"ג 1623; תפלות, אמשטרדאם ת"ז 1647; סדר תפלות ספרדים, אמשטרדאם תכ"א 1661; מחזור הדרת קדש, ויניציא תנט"ט-ת"ס 1699-1700; תפילה דרך שיח השדה, ברלין תע"ג 1713; סדר השל"ה, אמשטרדאם תע"ז 1717. מהנ"ל נראה לעין כל שניקוד עם פתח אינו תלוי לא במנהג הנוסח - אשכנז לעומת ספרד (עדות המזרח) - ולא בהשפעת מקום הדפוס.

12. רש"ס חי מ שנת שכ"ה-שצ"ט 1639-1565 בערך. קביעת תאריך פטירתו מתאשרת מתגלית כתב ידו של רש"ס על ספרי המכלול והרשרים לרבינו דוד בו יוסף קמחי (רד"ק) שכתב רש"ס קונטרס להגן על הדר"ק מפני השגותיו של ר' אליהו הבחור. הספר עם כתב היד נמצא היום בספרייה שע"י בית מדרש לרבנים, נ"י. שם כתב רש"ס תאריך ברור: 'יום א, ג' אלול שצ"ו (1637). ברם, בסוף הקונטרס רשום 'כתבתי היום יום ב' ח' אדר שני'. א נביא לפי'ק פה(?) ירושלי' תוביב' (מבוא לסדר, מהדורת תשס"ג, סעיף ה עמ' יז, וכו"ה שם בעמ' יג. לפי הלוח יוצא השנה לשנת שצ"ט 1639). ועפ"י הנ"ל יש לאחר שנת פטירת רש"ס לשצ"ט. זאת, לאפוקי מ Reif שם, שקבע את שנת פטירת רש"ס ב שצ"ה 1635. סידורו של רש"ס הודפס לראשונה בפראג שע"ו 1617, אמנם כמעט ולא נשאר שריד ממנו (ראה במבוא לסדרו רש"ס מהדורה תשס"ג, סעיף י עמ' לח על קיומם של שני דפים ששרדו ממנו). מהדורת הסדרו שהופיעה בשנים אחרונות נדפסה כולה מחדש מכתב יד רש"ס.

13. סידור מה"ר שבתי סופר, ח"א, הקדמה פרטית סי' יז, עמ' 83.

מנוקדת עם צירי, 14 ומאידך, בפסוק אחר אותה מילה מנוקדת בקמץ. 15 על ניקוד הקמץ שם מבאר רש"י, שהקמץ מוכיח בעצם שהניקוד העיקרי למלה זו הוא פתח, מכיוון שכל הסיבה שהמלה מנוקדת שם בקמץ היא שהמלה מופיעה בסוף פסוק, והרי במקרה זה קיים הכלל שניקודו הרגיל חייב להיות בפתח או סגול, אך הרי פשוט שכאן האפשרויות היחידה היא רק לנקד עם פתח, הרי לנו מלה זו מנוקדת בפתח. ואם כן נמצינו למדים שלפי הכתובים מספר דניאל, ישנן הוכחות לשתי הדעות יחדיו.

אולם הרש"ס מסיק שם שלמרות שמבחינה מסויימת יש אכן לנקד בצירי, שכן כך הוא בכל המקראות וכך הן שאר מלות הקדיש (כמו יתברך, ישתבח, יתרום) אך מכיון שמילת "יתהדר" מוכחרת להיות מנוקדת בפתח שכן לא מצינו בשום מקום במקרא שהיא מנוקדת בצירי, לפיכך 'אולי נקדו כולם בפתח' לזווג המלות, 16 כלומר, השוו עבודה את כל שאר מלות הקדיש לנקדן בפתח.

מתברר אפוא מתוך הנ"ל שהראשון שהעלה את הרעיון לנקד את המילים 'יתגדל ויתקדש' בצירי היה רש"י; אך לפועל לא ראה צורך לשנות מן המסורת והנדפס בכל הסידורים, והשאיר את הניקוד קדיש כמו שהוא. יתכן אף להניח, שחוץ מנימוקים דקדוקיים שהעלה שם, הסיק רש"ס להשאיר את ניקד פתח גם בכדי להצדיק על המנהג המקובל עד אז. ולמרות, שהרש"ס אינו מזכיר נימוק זה בין שיקוליו, מכל מקום אין לשלול את האפשרויות שגם נימוק זה היה אכן קיים ברקע דבריו. 17

בנוסף לאמור יש גם להעיר על נקודה חשובה. מתוך דבריו וראיותיו של רש"ס מן הכתובים, ברור שאינו מבחין כלל בין אם סגנון הקדיש הוא לשון הקודש, או בארמית (בניגוד לדיון המאוחר שנדבר עליו בהמשך). אדרבא, מתוך דיוניו והשוואותיו בשאר המילים, נראה שדעתו של רש"ס פשוטה, שתפילת הקדיש נכתבה בלשון הקודש. 18

הצעה המעשית הראשונה לשינוי בקדיש

כך עמדו הדברים לנקד הקדיש בפתח, עד ראשית המאה השמונה עשר (תס"ח) כאשר קם המליץ הראשון בעד שינוי הניקוד של הקדיש לצירי להלכה ולמעשה. 19 בשנת תס"ח, בגיל צעיר של עשרים ואחד שנה, 20 הדפיס המדקדק הנודע בדורו, ר' שלמה זלמן כ"ץ מק"ק הענא (להלן רז"ה) את חיבורו על דקדוק בשם 'בנין שלמה'. 21 בחיבור ההוא, מסיק הרז"ה שהנכון

14. דניאל יא, לו.

15. שם פסוק לו.

16. שם.

17. כדאי לציין שרבי חיים באבנר, תלמידו של רש"י, גם כן מגן על ניקוד פתח, וזאת שגם הוא מחשיב שתי המילים הראשונות כלשון הקודש. ראה, אור חדש לר' חיים באבנר, אמשטרדם 1671, מו ע"ב (אמצע כלל כו, עמ' קכו, מהד' זכרון אהרן, ירושלים תשס"ג). לדייק, ר' חיים מציין לתהלים קיד, א, אשר פעל דומה, 'גדלת' המנוקדת עם פתח, ומתורגמת לארמית 'אתגדלת', גם עם פתח. עליו, ראה מאמרו של י. יודלוב, מוריה תשמ"י, מודפס בספר ברכת המזון למהר"ר שבתי סופר תשס"ב 2002 (כרך ג לסידור, תשס"ג), עמ' רעד-רעו בשם 'הגאון רבי חיים באבנר זצ"ל, מחבר ספר אור חדש', ובאור חדש מהדורת זכרון אהרן.

18. ראה Reif, שם עמ' 29-38, שדן בכללים ושיקולים בניקוד הסדור.

19. כן העיר חיים א. כהן, 'יתגדל ויתקדש' (עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה), בתוך 'מסורות' מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים' כרך ח, ירושלים תשנ"ד 1994, עמ' 69-59. למרות שמאמרו של כהן כבר מעיר על הרבה מקורות היסטוריים בנושא, בכל זאת נשמטו ממאמרו הרבה מקורות ועבודות יסודיים שצוינו בפנים ובהערות, כמו כן אינו עוקב אחר השיבושים שהתחוללו בעקבות השינוי.

20. רז"ה נולד בשנת תמ"ז 1687.

21. בנין שלמה, פראנקפורט דמיין תס"ח 1708.

הוא לנקד הקדיש בצירי. 22 ברם, לא רק שתי המילים הראשונים טעונות שינוי, אלא גם כל הפעלים בקדיש. ובכך לפי דבריו יש אפוא לנקד: יתפאָר ויתרומם ויתנשא, כולן בצירי. 23

בשנה אחת הדפיס הרו"ה שני ספרים על דקדוק. הראשון ספרו בנין שלמה על דקדוק בכלל והשני על דיוקים ודקדוקים בנוסח התפלה בשם 'שערי תפלה'. 24 ומעניין שלמרות שבספרו על דקדוק העיר על הצורך בשינוי ניקוד הקדיש, הרי בחיבורו הנ"ל על תפלה לא הזכיר שינוי זה בין שאר הצעותיו לשינוי נוסח וניקוד. 25 אמנם בסופו של דבר כעבור שש עשרה שנה, כאשר הוציא לאור את סידורו - 'בית תפלה' 26 קבע שם את ניקוד הקדיש כולו בצירי. ולא רק בקדיש שינה רו"ה אלא בכל מקום בתפלה שמופיעים שם פעלים דומים לפעלים שבקדיש הוא מנקד בצירי. 27 והדבר נעשה בעקביות ובתדירות אצלו, לדוגמא, בתפלת "על הכל" הנאמרת בשעת הוצאת ספר התורה, מנקד רו"ה "על הכל יתגדל ויתקדש", עם צירי. 28 כמו כן בתפילת ה"שמונה עשרה" אשר מופיע שם פעלים אלו בברכת ועל כלם יתברך ויתרומם, שוב מנקד אותן רו"ה בצירי. 29 והדבר מתחייב לפי ההגיון ולפי הדקדוק שאם נוקטים במקום אחד שיש לשנות לצירי אין מקום לחלק בין תפלה לתפלה ויש לשנות הכל בצורה אחת. אך, כפי שיתברר להלן, לא כן נהגו אלו שאחזו בשיטת רו"ה ולא יישמו את שיטתו בעקביות ובצורה אחידה וכך נוצרו סידורים מנומרים עם שיטת דקדוק לא הגיונית בעליל.

ברם טרם שנמשיך, נתעכב לברר את יחס בני דורו של רו"ה כלפיו ושיטותיו. בספרו הראשון 'בנין שלמה', מלבד הבעת דעתו ביחס לניקוד הקדיש ועוד, התווכח גם רו"ה עם הרבה מקודמיו בכללי הדקדוק. כפי הנראה, נקט הרו"ה לשון חריפה נגד ראשוני המדקדקים וזלזל רו"ה בכבודם, ונאלץ אפוא (מטעם הרב מפפא"מ ובית דינו תוך איום החרמת ספרו) להדפיס בקשת מחילה מן המחברים שפגע בכבודם. וכן אכן עשה רו"ה, ובסוף הספר כרך דף מיוחד (מוקטן משאר דפי הספר), ובו בקשת המחילה. 30

ספרו בנין שלמה לא היה היחיד מספריו שהיה שנוי במחלוקת, גם על שאר חיבוריו על הסדר יצא הקצף משום השינויים הנועזים בתחום הנוסח והניקוד. רבי יעקב מעמדין חבר לשם כך את ספרו לוח ארש בכדי להפריך הרבה משינויי רו"ה. 31 כדרכו האופיינית כמקנא קנאות

22. בנין שלמה, בית הבנינים, חדר שביעי, דף עט ע"ב-f ע"א. רו"ה אינו מביא ראיותיו של רש"י, ובכך אינו דן בדבריו. יש להעלות סיבה לכך על אי מודעות של רו"ה לסדר הרש"י. דברי רו"ה מוסבים על רבי יצחק ב"ר שמואל מפון בספרו שיח יצחק, שם מסיק המחבר לנקד עם פתח.

23. שם.

24. יעסניץ תפ"ה 1725.

25. זאת לאפוקי ממנהיגי שלחן ערוך מהדורת מכון ירושלים אורח חיים סימן נו, משבצות זהב לפרי מגדים סעיף קטן א, שציינו בטעות לספר 'שערי תפלה'. בכל הספר שערי תפלה לא מופיעה אף מלה בקשר לניקוד הקדיש. ככל הנראה, לא היו המהדירים מודעים לסידורו 'בית תפלה', לכן ציינו לספריו אחרים למרות שהדברים אינם מופיעים שם (וכל זאת למרות שה'פרי מגדים' מביאו במפורש את ה'סידור': 'וראיתי בסידור מהרב המדקדק מהר"ר הענה ז"ל', וכן מוזכרים שני החיבורים בהקדמת ר' יעקב מעמדין לסידורו; ראה סולם בית אל).

26. גם כן הודפס ביעסניץ, ובאותו שנה.

27. בית תפלה, דף כט ע"א. ראה בלוח ארש סי' רנו. לעוד מקומות ששינה רו"ה פעלי אלו, אשר לא הערנו עליהם במאמר זה, ראה לוח ארש סי' קכא, קכד, קכח, וש"ד.

28. שם, מ ע"א; ראה לוח ארש סי' ש"ז.

29. שם, כא ע"ב; ראה לוח ארש סי' קפד.

30. ראה הדף הכרוך אחר עמ' ק"ח בספר, ללא מיספור.

31. ראה הקדמת ד. יצחקי לספר 'לוח ארש' עמ' 66-26. בהקדמה מנסים המהדירים למעט בדמותו של הרו"ה ולמרות שלא כל מסקנותיו בשלילת הרו"ה נכונות (ראה בהערה הבאה), הרי צדק יצחקי שבני דורו התייחסו לשינויי רו"ה בולזול.

קנאת ה', לא חסך ר' יעקב מעמדין ממנאות שבטו, ואף הטיל חשד ברו"ה שוייף את ההסכמה לסידורו אשר קבל מאביו הגאון המפורסם, רבי צבי אשכנזי, הנודע על ספרו ה'חכם צבי'.³²

לאור המתואר על ההתנגדות הנמרצת נגד הרו"ה ניתן היה לשער ששינויי רו"ה בקדיש לא יתקבלו אי פעם.³³ ואכן יש להניח שאילו ההתקבלות הייתה תלויה בסמכות רו"ה לבד, ומבוססת על ראיותיו הדקדוקיות - הניקוד בקדיש הי' נותר כמות שהוא. אמנם, כפי שיתואר בהמשך, הרי ברבות הימים התקבל בכל זאת השינוי בקדיש שהציע הרו"ה כנוסח הרווח כאשר המקור הראשוני טושטש לגמרי אך השינוי עצמו התקבל כדבר הלכה ממש.

סידורי תפלה שבאו בעקבות ר' זלמן הענא

למרות שכאמור, היה רו"ה בדורו, יחיד וחריג בדעותיו, וסידורו לא זכה להדפסה חוזרת, בכל זאת הורגשה והוכרה השפעתו בתחום הסידור בתוך יצירותיהם של הבאים אחריו. השפעתו ניכרת על ידי הכללת שינויי לתוך שנים מן הסידורים הביקורתיים שהופיעו, הראשון של ר' וואלף היינדהיים, והשני של ר' זליגמן (יצחק) בר. שני המהדירים הנ"ל אימצו הרבה מדברי רו"ה.³⁴ בנוסחאותיהם.³⁵

אמנם מעניין ביותר, שעורכים אלו, שלא היססו לאמץ שינויים רבים של רו"ה בכל ענפי הנוסח, סירבו בכל זאת ללכת בעקבותיו בענין ניקוד הקדיש.³⁶ אדרבא, בחיבור אחר אף ערך ר' זליגמן בר כתב הגנה על המנהג לנקד דוקא עם פתח.³⁷

ואם כן הפליאה גוברת: הכיצד הגיענו לידי כך שדווקא שינוי זה של רו"ה נהפך לנחלת הכלל ברוב הסידורים בימינו?

32. אולם יש לציין שבמשך הזמן התבררה שהסכמתו מחכ"צ הינה אותנטית. ראה י. דוקש, חכמי אה"ו, קראקא תרס"ח 1908, שמציין לקיומה של ההסכמה הנ"ל. כנראה שמקור זה נעלם מעיני ר' י. שכטר; ראה בהקדמתו לספר 'לוח ארש' הנ"ל עמ' 24 (הערה 72) שמציין רק לדברי הרב י. גרינאלד בספרו על רבי יהונתן אייבשיץ (ניו יורק תשי"ד 1954). בנוסף, יש לציין מאמרו של י.ש. פנקובר 'מנהג ומסורה "זכר עמלק" בחמש או בשש נקודות', עיוני מקרא ופרשנות ד (תשנ"ז 1997), עמ' 127-128. דומני, שיצחקי (לעיל בהערה 31) לא היה מודע למאמרו של פנקובר, או שבחר להתעלם ממנו, שכן הרבה מתגליותיו של פנקובר מפריכות את מסקנותיו של יצחקי.

33. פרט לסידורים הנוכחים לקמן, הופיע טרם הופעת הסידורים הללו סידור אחד שכלל את תיקוני רו"ה; במחזור כמנהג פולין, אלטונא תקפ"ו 1826, הוגה בידי ר' מאיר גאנו, מוצאים אנו שינוי הקדיש לצייר, וכן שאר פעלים כפי דעת רו"ה. בהקדמתו, המגיה שם מצהיר שנוהר בדקדוק נוסח המחזור, אמנם אינו מציין לשום מקור לשינוי זה, או לשאר שינויו.

34. בין היתר נציין: בתוך 'יהי רצון' אחר ברכת השחר בסידורים ישנים (להלן 'ס"י') ושלוט - ורו"ה תשלט; בתוך 'לעולם יהא אדם', ולתן שבח והודיה שמך (ס"ה) - ולתת (רו"ה); בתוך 'אלו דברים שאין להם שיעור', הלוי המת (ס"ה) - לוי המת (רו"ה); בתפילת ברוך שאמר, ובשירי דוד עבדך (ס"ה) - עבדך (רו"ה); בברכת אהבה רבה, והנורא בשחננו (ס"ה) - בשחננו (רו"ה); בקדושה 'ככתוב על יד נביאך' (ס"ה) - נביאך (רו"ה); ז'כל החיים יודוך סלה' (ס"ה) - וכל (רו"ה); באבינו מלכנו, זכרנו בז'רון טוב (ס"ה) - בז'רון (רו"ה); בברכת אילנות שלא חסר בעלומנו כלום (ס"ה) - שלא חסר בעלומנו דבר (רו"ה); 'יקום פרקן', ורחמי וחיי אריכי ומוזני רוחי (ס"ה) - ורחמין וחיוין אריכין ומוזנא רוחיא (רו"ה); 'מי שברך אחר היקום פרקן', בצרכי צבורם (ס"ה) - בצרכי ציבור (רו"ה).

35. סידורים אלו כמו כן כללו שינויים של ר' יצחק סטנוב, (ראה עליו בסוף המאמר). הכללת שינויים אלו היא דבר הקשה להלום שכן סידורים אלו נחשבים כסמכותיים ועל פיהם נמדדים סידורים אחרים. קבלתם של שינויים בלי התייחסות למנהג השאיר הרבה חוקרים במבוכה לפשר הדבר. דבר אחד שקשה להבינו הוא שהמתנגד הגדול להתחדשות, רבי משה סופר (החתם סופר), עיטר את סידורו של ר' וואלף היינדהיים בהסכמתו וברכתו. ראה על סתירה זו ואופני פשרה במאמרם של ר. אליצור 'רבי וולף היינדהיים (פרק ב) ושל א.י. פרויליך 'נוסח מסורת ושינויים', שניהם פורסמו בעיתון 'יחד נאמן' מוסף שבת פרשת ויקהל-פקודי (כג אדר) תשנ"ח.

36. יש להעיר שבשום מהדורה ממהדורות סידורו, לא הכניס ר' וואלף היינדהיים שינוי זה. זאת, למרות שכן הכניס הרבה משינויי רו"ה, ולכל הנראה שינויי זה היה רחוק מדי מלהתקבל על דעתו.

37. ראה ר' זליגמן בר, תוצאות חיים, הדפסה חדשה בתוך ספר לוח ארש לר' יעקב מעדמין, קצירת האומר עמ' 497-500.

המקורות ההלכתיים שהפכו את הציורי לניקוד הרווח

הדבר המפתיע הוא שהשינויים בקדיש שמקורם ברו"ה השתמשו לא בהשפעת המדקדים ועורכי הסיפורים המדויקים (שכפי שצוין לעיל לא הסכימו בענין זה עם הרו"ה). אלא דווקא מן בעלי הלכה שנקטו כרו"ה. המקור ההלכתי הראשון שתמך בשינויי רו"ה בניקוד הקדיש הוא ה'פרי מגדים' לרבי יוסף תאומים בביאורו להלכות קדיש, ושם העלה לשנות הניקוד מפתח לציורי.³⁸

העובדה שהפמ"ג מביא את הרו"ה ומקבל את דבריו אינו הפתעה גדולה, שכן אנו רואים הערצה יתירה ועקבית מן הפמ"ג לחכם דקדוקן זה בהקדמה לספרו ערך ה'פרי מגדים' רשימת ספרים אשר הוא ממליץ עליהם ללמד ילדי ישראל ולחנכם בהם, אחד החיבורים שהוא ממליץ עליהם חיבורי של רו"ה.³⁹ הרי שבניגוד לשאר גדולי הדור שדחו והתנגדו לרו"ה ושינוייו, הפרי מגדים מקבלו ותומך בהם בספריו. ועל פי הנ"ל נמצינו למדים שציונו של הפרי מגדים לסיפורו של רו"ה אינו דבר יוצא מן הכלל; להיפוך: הדבר תואם לשיטתו הכללית שרו"ה ודבריו מקובלים הם.⁴⁰

אך, בעוד שביחס לפרי מגדים אין פלא שהוא הולך בעקבות שינויי רו"ה, הרי התייחסות הלכתית מאוחרת ורבת השפעה בימינו לשיטת רו"ה, אכן יוצאת דופן היא. כוונתי לספר 'משנה ברורה'.

המשנה ברורה כשדן בהברה הנכונה של הקדיש מציין ל'פרי מגדים' שהניקוד הנכון למילים 'יתגדל ויתקדש' הוא צירי ומקבלו הלכה למעשה.⁴¹ ודבר זה מעניין ומפתיע ביותר, שכן בעל המשנה ברורה אינו יודע כחדשן וכמי שישנה מן המסורת בענייני דקדוק וכיו"ב, ואילו כאן נקט כשיטה יחידאית רק בגלל שהיא מובאת בפמ"ג. יתירה מזו, יש לעיין אם המשנה ברורה ידע ששיטה זו קשורה בלעדית לרו"ה, ואם הי' בכלל מודע לדמותו הבעייתית של הרו"ה, ואם הי' יודע על בוריו על כל ההתנגדות מסביב לרו"ה, אם הי' עדיין מסכים לאמץ את שיטתו למעשה.

כך או כך, למעשה דעת המשנה ברורה, למרות שלאור המקורות הינה חדשנית, התקבלה הלכה למעשה, וכך נקבע הניקוד במרבית הסיפורים ליוצאי ליטא ההולכים לאור פסיקתו של המשנה ברורה.

מקור הלכתי נוסף בעד דעה זו מיוחס לגר"א. בספר 'מעשה רב', שהוא כידוע אוסף מנהגים המיוחסים לגר"א שהודפס לאחר פטירתו, מובא שהגר"א בעצמו הי' מבטא את ניקוד הקדיש, יתגדל ויתקדש בניקוד צירי.⁴² הנימוק שמוצג בדעת הגר"א: שתי מילים אלו - לאפוקי משאר נוסח הקדיש - הן בלשון הקודש, ולא בארמית.

על דברי הגר"א יש להעיר מספר הערות. ראשית יש להעיר על עצם המקור. למרות שכיום התקבל כל דבר המבואר בספר מעשה רב כמקור שאין לערער אחריו, הרי לאמיתו של דבר

38. אורח חיים סימן נו, משבצות זהב סעיף קטן א. לא ברירא לן למה כתב הפרי מגדים דוקא על שתי מילים הראשונות בקדיש, ואינו מביא ג"כ שאר לשונות, וכדעת רו"ה.

39. ראה בהקדמתו לספר פרי מגדים על שלחן ערוך, ובפרט באגרת השני סימן ו. ר' יוסף תאומים רשם שם שתי רשימות של ספרים שעליה ממליץ לחינוך. ההמלצה עבור ספר צהר לתיבה מופיעה רק ברשימה השנייה.

40. לא נתברר די צורכו אם הפרי מגדים בעצמו היה נוהג כשינוי שהציע. בסדר הגיון לב, שיצא לאור על ידי אליעזר ליוור לנדסהוט, קניגסברג תר"ה 1845, המבוסס על פי פסקי הפרי מגדים, אינו מביא דבריו בניקוד הקדיש, ומנקדו כמנהג הקדום. הגם שיתכן שלנדסהוט לא ידע על דברי הפרי מגדים בזה, או שהתעלם ממנו כאן, לפחות הדבר ראוי להעיר עליו.

41. משנה ברורה סימן נו, סעיף קטן ב; ראה שם בשער הציון.

42. מעשה רב, ווילנא תקצ"ב 1832, סי' נד.

אין הדבר פשוט כלל. כבר בהדפסתו הראשונה, הצביע תלמידו המובהק של הגר"א, הגר"ח מוואלאז'ין, בהסכמתו⁴³ על שני דברים מוטעים בספר. לא ברור אפוא אם היה כוונת ר' חיים שאלו השנים הם הטעויות היחידות בספר, או שרצה להזהיר בכך על קיומן לעוד טעויות.⁴⁴ שנית, נתעלם מן השאלות על אמינות הספר, ונתמקד בעצם הדעה. היתכן שאכן סבר הגר"א לנקד הקדיש עם צירי? כפי דברי המעשה רב, נימוקו של הגר"א לשנות הניקוד מיוסד על העובדה ששתי המילים הראשונות של הקדיש הם בלשון הקודש, ולא בארמית. אולם, כבר הבאנו לעיל ממשמעות דברי רש"ס⁴⁵ שאינו מחלק כלל, אם המילים הן מלשון הקודש או מארמית; ובעצם טובר שכל הקדיש אכן נכתב בלשון הקודש, ומכל מקום עדיין נקד את המילים של קדיש בפתח. ובכן, אין הבדל כלל באם המילים הן לשון קודש או ארמית ביחס לניקודן, וגם אם נוקטים שהן לשון קודש עדיין ניקודן היא בפתח.

סתירה פנימיות: ניקוד אחד בקדיש וניקוד אחר בשאר הסידור

אך אפילו אם נקבל דברי ה'מעשה רב' כנכונים, השינוי בקדיש מעורר ממילא דיון בנוסחאות אחרות שבסדור. וכאן אנו נתקלים באי עקביות משונה ביחס לשיטת הניקוד בסידורים שמופיעים בימינו. כפי שזכרנו לעיל, יש עוד פעלים הדומים לשתי המילים הראשונות בקדיש, ויש לפחות עוד מקום אחד בסדור אשר אותן המילים בעצמן מופיעות, והן ללא ספק מלים עבריות ולכן, באם אנו נוקטים שיש לשנות הניקוד במלים הראשונות של הקדיש לצירי במקום בפתח חייבים כמו כן לשנות את המלים ההן בצירי במקום פתח. אך לפועל אנו מוצאים שבסידורים שנדפסו בימינו אשר מצהירים שדייקו כדעת הגר"א⁴⁶ או המשנה ברורה, ששינוי רק בקדיש, ואילו בשאר המקומות השאירו המילים עם פתח!

ומכיוון שבתקופה האחרונה אנו עדים לתחייה בתורת הגר"א ומנהגיו, וכן של תלמידיו, הרי שניות זו בולטת בשכיחותה. נקח את סידור הראשון שהופיע על פי נוסח הגר"א, סדור 'אשי ישראל',⁴⁷ שם אנו מוצאים שתי המילים הראשונות של הקדיש מנוקדים בצירי ואילו שאר המילים בעלות אותם פעלים ממש מנוקדים עם פתח. כמו כן בסידור ווילנא, המעודכן יותר, השינוי בניקוד מופיע בקדיש, אמנם בשמונה עשרה, אשר שם אותם פעלים זהים ממש, אין שום שינוי.⁴⁸ סידור נוסף הוא סדור 'עליות אליהו' אשר לדברי המהדירים "הוגה וסודר מחדש עפ"י נוסח הרוויה והגר"א" גם שם התופעה חוזרת על עצמה, שינוי את שני המילים הראשונות בקדיש, אבל בשמונה עשרה, וגם בתפלת "על הכל" בהוצאת הספר תורה, אשר שם אותן מילים ממש כבקדיש, מנוקד בפתח!⁴⁹

לא רק בסידורו הגר"א הדבר מצוי. במחזור ליום הכיפור אשר הופיע לאחרונה עם ביאורי ומנהגי הרי"ד סולוביצ'יק, מוציאים אנו אותו תופעה. לצד ביאורי התפלה יש במחזור גם

43. יתכן שבגלל כן השיטות מדפיסי המהדורות המאוחרות יותר את הסכמת ר' חיים. ראה י. וינוגרד, אוצר ספרי הגר"א: ביבליוגרפיה מפורטת, ירושלים תשס"ג, 2003, מס' 812 ו 814. (וינוגרד מעיר על חסרון ההסכמה ממהדורות תרי"ז 1857, אמנם נשמט ממנו החיסרון במהדורת תרי"ח 1858).

44. ראה פנקובר שם, עמ' 87-85 שרן בנושא ספר מעשה רב וסמכותו כמקור לתורת הגר"א.

45. ותלמידו בספר אור חדש, ראה לעיל הערה 17.

46. מן הגבון לציון שהגר"א בעצמו לא כתב או ההדיר שום סידור וכל הסידורים כיום המתימרים להיות 'סידור הגר"א' הם רק ניסיונות המהדירים לשחזר את דעת הגר"א אילו הוא בעצמו היה מנסח סדור תפלה.

47. ירושלים תרע"ג (?) 1913 (?); דפוס צילום תשמ"א 1981.

48. סידור ווילנא, ירושלים תשנ"ד 1994, עמ' נה (קדיש) ועמ' קז (שמונה עשרה).

49. סידור עליות אליהו, ירושלים תשנ"ט 1999, עמ' מה (קדיש). שם מעיר המהדר שינוי הניקוד נעשה עפ"י דברי החפץ חיים והגר"א, עמ' 79 (שמונה עשרה), ועמ' רצו (יתגדל ויתקדש עם פתח).

מנהגי הרב סולוביצ'יק השייכים לתפילה; וביניהם, דעתו על ניקוד הקדיש. על פי דברי המוציא לאור: 'הרב נקט כמסורת הגר"א, שהמילים הראשונות של הקדיש צריכים להיות מנוקדים בצירי. מילים אלו הן בלשון הקודש, כדאיתא ביחזקאל לח, כג, ולאפוקי משאר הקדיש שבארמית'.⁵⁰ המוציאים לאור לא הסתפקו להדפיס אזכרת המנהג במופע הראשון של הקדיש, אלא כל פעם שמופיע הקדיש בתפילה שוב מזכירים המהדירים מנהגו של הרב סולוביצ'יק. לעומת דייקנותם לגבי ניקוד הקדיש, אין שום אזכור או הערה לא בשמונה עשרה, ולא בתפלת על הכל.⁵¹

כיוצא מן הכלל, יש לציין לסידור אחד המבסס נוסחאותיו עפ"י הגר"א שרואים שם מדה מסויימת של עקביות.⁵² בסידור 'אזור אליהו', במילים יתגדל ויתקדש שבתפילת על הכל, הנאמרת בהוצאת ספר התורה החליף המהדיר מפתח לצירי, כאשר הוא מעיר שם שהשינוי הוא פועל יוצא מתוך עמדת הגר"א בקשר לניקוד הקדיש.⁵³

מעניין לציין שכבר לפני מאתיים שנה העלה חכם אחד טרוניה זו בדיוק נגד אלו ששינו את הקדיש (כנראה הכוונה בעל פה, שכן לא ידוע על סידור בימים ההם בדפוס ששינה את ניקוד הקדיש בלבד בלי לשנות שאר הפעלים) אבל השאירו שאר מילים הדומות כמו שהן בסידור. ר' יצחק סטנוב מתריס כנגד "עמי הארץ המתנשאים לאמר שהם מודקקים" המשנים פעלי הקדיש (או רק המילים הראשונות) לצירי, ואמנם לא שנו לבם לשאר מקומות אשר הם במשקל פעלי הקדיש. על אלו "מדברי תהפוכות" מעלה סטנוב הכתוב 'לא יחפץ כסיל בתבונה' (משלי יח, ב).⁵⁴ כמה יפה מאמר חז"ל 'מנהג שעשו אבותיך אל תשנה אותו'.⁵⁵

סיכום :

לסיכום, כאשר אנו מעיינים בהשתלשלות הדברים, הרי מה שנתפס במבט שטחי כשינוי קטן ואגבי בלבד מקפל בתוכו משמעות רחבה יותר. משמעות אלו מתבררות הן ביחס להצדקת השינוי ושורשו, והן ביחס לתוצאות השינוי. ברור שכמה מאלו שהסכימו לשנות הניקוד לא שמו לב לתוצאות המזורות, ובוודאי שלא היו מודעים למקור ושורש השינוי. נסיים אפוא בדברים הקולעים של חכם אחד שחקר בתחום התפלה: 'עבודת המחקר ובקורת בנוסחאות התפלה היא בכל אופן מדי חשובה להישאר בלעדי בידי המתפללים'.⁵⁶ בסיומו של דבר, לדאבוננו דברי החכם הנ"ל הוכחו כנכונים וקולעים להפליא.

50. מחזור מסורת הרב ליום כיפור, עפ"י דברי הרי"ד סולוביצ'יק, ניו יורק, תשס"ו 2006, עמ' xxxv. עצם המנהג עורר שאלה במסורתו. מן הנשמע מדברי הרידיס, יש להסיק שלא שינה בניקוד הקדיש על פי דברי ספר מעשה רב, אלא שכן קבל מאבותיו שנהגו כן.

51. ראה לדוגמא עמ' 18 (שמונה עשרה) ועמ' 164 (ועל הכל יתגדל ויתקדש, מנוקדים עם פתח).

52. אך אין שום שינוי בשאר פעלי הקדיש, וגם לא בשמונה עשרה שכולם מנוקדים בפתח!

53. סידור אזור אליהו על פי נוסח הגר"א, ירושלים תשנ"ח 1998, עמ' רטו. יש לציין לנסחת סידורי הוצאת ארטסקרול שהשאירו הניקוד כמנהג המקורי, בפתח.

54. י. סטנוב, אגרת לבית תפילה, ברלין תקביט 1769, דף כא. אך מעניין שעם הזמן הפך כנראה את לבו ביחס לניקוד הקדיש ובחיבורו ויעתר יצחק, וינא תקע"ה 1815 עמ' מז-מח, מציע סטנוב לשנות הקדיש מפתח לצירי. שם מעיר, דלא כדעת רש"ס, על קיומו של פסוק שלישי שממנו ניתן ללמוד אופן הניקוד. שכן מדניאל יא, לו מוכח לנקד עם פתח, אך הפסוקים בדניאל שם פסוק לו, וישעיה י, טו (היתפאר) מורים לנקד עם צירי, 'ובטלי חד בתרי' (שם). אולם, סטנוב נוהג בעקביות ואכן שינה שאר הפעלים לצירי. ראה עוד שם עמ' מד בקשר לניקוד המילה 'תתרומום'.

55. כאן המקום לציין שמהדיר סידור 'עליות אליהו' מתריס בחריפות נגד סטנוב ושינויו, אך דומה שאותן מילים ביקורתיות שכיוון לסטנוב יש לפנותן למהדיר הסידור בעצמו!

56. Reif, 'Judaism and Hebrew Prayer', שם, עמ' 10.